

'Ons verhaal zou meer moeten gaan over de tragische kant van de zaak'

In gesprek met Tine Molendijk

Geestelijk verzorgers bij de krijgsmacht krijgen te maken met militairen die tijdens missies onbedoeld morele grenzen overgegaan zijn. We spraken met Tine Molendijk, die bij de Nederlandse Defensie Academie onderzoek doet naar dit gegeven.

Eric Bras

TINE MOLENDIJK IS AFKOMSTIG uit Groningen. In Amsterdam studeerde ze culturele antropologie. Het bestuderen van stammen en culturen ver weg trok haar niet, omdat het in haar ogen een te sterk accent op 'het vreemde' zou opleveren. In haar Groningse tijd had ze al vrienden die bij defensie zaten, waardoor dat bedrijf niet onbekend was. Medestudenten culturele antropologie toonden in haar ogen een selectieve empathie voor allerlei groepen, maar niet voor militairen. Ze stelden impertinente vragen als: 'Ben je op uitzending geweest?', 'Heb je iemand gedood?', of: 'Heb je er last van?' Militairen bleken voor bui-

tenstaanders exotisch te zijn. Dit leidde tot de gedachte dat de krijgsmacht in feite een cultuur of stam binnen de maatschappij is.

Hoe ben je bij het thema morele verwonding uitgekomen?

'Door die interesse voor de krijgsmacht als "stam" ben ik doorgegaan binnen het bedrijf en kwam ik in contact met hoogleraar wijsbegeerte Desirée Verweij en psycholoog en organisatiekundige Eric-Hans Kramer. Zij waren al gestuit op het thema "moral injury" ofwel morele verwonding. Dat begrip biedt de mogelijkheid om, als door een lens, breder te kijken naar wat militairen overkomt. Breder dan de benadering: je gaat op missie, je maakt wat mee en je krijgt een stoornis waardoor je in therapie moet.

Het idee van morele verwonding laat zien dat wat de militair meegemaakt heeft verbindingen heeft met de vraag hoe we met elkaar omgaan. Morele verwonding gaat niet alleen over wat binnen jouw stresssysteem ontstaat, maar ook en met name om de relaties met anderen. Die vragen en inzichten hebben geleid tot mijn promotie en verdere betrekking aan de Nederlandse

Defensie Academie. Ik ben een echte onderzoeker en wetenschapper, maar ik ben dat het liefst op plaatsen waar de relevantie concreet is: over militairen aan militairen leren.'

Wat betekent dat in de praktijk, hoe ziet dat eruit?

'Als universitair docent doe ik 40 procent onderzoek en 60 procent onderwijs, met name aan officieren in opleiding en onderofficieren die naar de hogere rangen willen doorstromen. Onlangs werd ik nog gebeld door het Korps Commandotroepen. Juist de elite-eenheden weten dat ze zaken meemaken waar je last van kunt krijgen. Binnen die elitetroepen wordt ook gemakkelijker aan mindfulness en yoga gedaan, omdat men er weet dat zelfzorg belangrijk is. Bij reguliere eenheden ligt dat minder voor de hand; leden van die eenheden leggen soms nog wat meer bewijsdrang aan de dag.'

Je geeft dus college aan leidinggevenden in de dop. Is het een leiderschapsthema?

'Het is in beginsel een persoonlijke vraag: het kan jou en je ondergeschikten overkomen. En daarmee is het per definitie ook een leiderschapsvraag, omdat het over personeelszorg gaat. Daarnaast heeft morele verwonding betrekking op beschadigde re-

laties. Gevoelens van schuld en schaamte gaan over iets wat je een ander hebt aangedaan of niet hebt kunnen voorkomen. Daarnaast kunnen gevoelens van verraad de kop opsteken, door iets wat een ander verzaakt heeft te doen of doordat diegene jou in een situatie heeft geplaatst. Ook in dat geval gaat het nogal eens over leidinggevenden, omdat het vaak een leider is ten aanzien van wie iemand dat verraad voelt.'

Heb je een concreet voorbeeld?

'Een goed voorbeeld is een onderofficier van een mortierpeloton, met wie ik gesprekken heb gehad. Hij werd uitgezonden naar Afghanistan, op het moment dat in Nederland de discussie gaande was of er nu sprake was van een wederopbouw- of een vechtmiszie. Een missie die aan draagkracht verloor, omdat er in gevechtshandelingen lokale burgers en Nederlandse militairen sneuvelden, en die de kans liep niet verlengd te worden. Hoewel de uitgezonden militairen mandaat hadden om te vechten, hadden ze ook rekening te houden met deze mogelijke repercussies. Commandanten op alle niveaus voelden zich gedwongen om een soort politieke afweging te maken en daarbij soms risicomijdend gedrag te vertonen.'

Als je, zoals hij, in zo'n mortierpeloton zit, werd je ingeroepen om vuursteun te leveren wanneer je Nederlandse of Afghaanse collega's in de problemen zaten. Elke keer moest de betreffende militair toestemming vragen voor die vuursteun; toestemming waar vaak lang op gewacht moest worden. Op een bepaald moment nam hij onder grote druk en stress het besluit om – na opnieuw lang uitblijven van de toestemming – niet langer te wachten: “Dan verschijnen we maar voor de groene tafel. We grijpen nu in.” In die situatie zijn een Nederlandse en meerdere Afghaanse collega's omgekomen door vijandig vuur.

Deze collega worstelt nu nog met de vraag of hij niet eerder, zonder toestemming, had moeten ingrijpen en of hij zo deze doden had kunnen voorkomen. Als gevolg daarvan twijfelt deze man voortdurend aan zichzelf, kan geen keuzes meer maken; alles is een heel zware beslissing geworden. En hij zegt letterlijk: “Onze vijand zat niet buiten de poort, maar boven ons.” Het is dus inderdaad ook een leiderschapsvraag: hoe richt je vooraf een missie in? Hoe doe je het tijdens die uitzending en wat wordt er achteraf

over gezegd? Goedbedoelde reacties achteraf van leidinggevendenden als: “Je hebt toch je best gedaan?”, laten iemand in de kou staan door miskennis van de morele dimensie. Daar kunnen mensen in vastlopen.’

Waarom is dit morele verwonding en niet PTSS?

‘Dat onderscheid is niet altijd even helder. Morele verwonding is ook een psychisch probleem, maar de kern ligt niet in het meemaken van een levensbedreigende situatie, waardoor het spanningsstelsel ontregeld raakt. Dan heb je het over PTSS. Bij morele verwonding ligt de nadruk op het morele conflict: je beleving van een rechtvaardige wereld is geweld aangedaan. En alles wat daar bij hoort, zoals gevoelens van schuld, schaamte en boosheid. Psychologen benadrukken dat het mechanisme van schuld werkt als coping voor gevoelens van onmacht die militairen hebben ervaren. Op zich klopt dat, maar daarmee is er te weinig aandacht voor de morele kant van het verhaal. Het gaat hier om het rationele besef dat je betrokken bent geweest bij een kwaad. Dat er mensen zijn gestorven en je daar niets aan hebt gedaan.’

Waar komt het begrip vandaan?

‘Het komt interessant genoeg uit de psychiatische hoek, uit onvrede met wat PTSS geworden was: een angststoornis. Beïnvloed door filosofen en theologen is daarom gezocht naar meer evenwicht. Jonathan Shay heeft de term moral injury geïntroduceerd, later is het begrip in een klinisch model vervat.’

Je noemt het ook pijn aan de ziel. Wat bedoel je daarmee?

‘Dat doe ik expres om het uit het brein te halen. Het gaat niet om één gebeurtenis waar iemand last van heeft, maar het doet iets met heel het wezen van een persoon. Het gaat niet om een enkele plek, wond of gebeurtenis, maar om je hele menszijn, om wat je belangrijk vindt. Het idee is dat morele verwonding niet op te knippen valt in behapbare en te behandelen stukjes, maar dat het een complex geheel is. De ziel is wat mij betreft niet zweverig; als ik een intens verdrietige militair zie die kapot gaat omdat hij zich een monster voelt, dan is dat voor mij heel concreet. Dan zie ik de pijn in de ziel.’

Hoe zien colleges die jij aan cadetten en adelborsten geeft er uit?

‘Ik probeer het gesprek met die jonge mensen aan te gaan met behulp van bijvoorbeeld een sciencefictionserie waarin een militair op missie gaat om vampiers te doden, die hij kan ontdekken met behulp van technologie. Uiteindelijk blijkt die technologie niet te deugen en heeft hij mensen gedood. Met behulp van de legerarts wordt steeds geprobeerd hem te fixen en zijn missie te laten afmaken. Vervolgen laat ik ze verhalen zien van Bosnië- en Indiëveteranen die terugkijken op hun optreden en daar vragen bij hebben. De vraag die daarbij op tafel ligt, is hoe je vooraf kunt weten dat je geen dingen gaat doen waar je later spijt van krijgt.’

Hoe reageren ze daarop?

‘Er wordt volop gepraat, soms wat lacherig. Maar de dilemma’s worden wel voelbaar.

Passend bij die colleges hebben we ook een dilemmatraining opgezet, waarin cadetten een inspectie moeten uitvoeren in een oude gevangenis. Tijdens die inspectie ontdekken ze geleidelijk dat de gevangenen – terroristen – onrechtmatig behandeld worden en dat er misschien zelfs sprake is van marteling. De vraag die ze dan voorgelegd krijgen is: “Wat doe je?” Het is een training met behulp van acteurs, gevolgd door een gesprek. “Wat kom je tegen, hoe heb je dat beleefd?”

Juist de elite-eenheden weten dat ze zaken meemaken waar je last van kunt krijgen

Vaak gaat het dan in eerste instantie over tactische dilemma’s: wat is hier strategisch het beste? Als blijkt dat de strategisch beste oplossing niet passend is of niet wordt gekozen, dan gaat het over onderliggende en persoonlijke waarden. Als dit echt zou gebeuren, zou je er op zijn minst slecht van slapen.

De training wordt afgesloten met een ervaringsverhaal van een collega, een jonge veteraan, die een dilemma heeft meegemaakt waarin hij informatie uit iemand verkreeg. Door het geven van die informatie liep die persoon potentieel gevaar. En naar later bleek, is deze informant waarschijnlijk om die reden vermoord.’

Heb je het idee dat zo’n training tot een soort blijvend bewustzijn leidt?

‘Een collega, Eva van Baarle, heeft onderzoek gedaan naar ethiektrainingen. Daaruit bleek dat het militairen kan helpen een ethisch vocabulaire te ontwikkelen. Morele verwonding als term op zich helpt veteranen al om een verhaal te maken over hun ervaringen – iets waar eerst geen woorden voor waren. Deze colleges zijn op die manier een zaadje, niet als concrete “lessons learned” maar als onbewuste bagage.

Alleen het idee dat je van moeilijke keuzes last kunt hebben, is voor veel militairen al een openbaring.'

Wat doe je zelf voor onderzoek?

'Mijn onderzoek richt zich op het gebrek aan taal en de ontwikkeling van taal in verhalen en rituelen. Militairen worstelen daarmee en gaan zelf op zoek naar passende taal. Ze zeggen: "Ik voel me schuldig, maar ik denk dat ik niets verkeerd heb gedaan." Wat moet ik daarmee? Ze doen dan een poging tot verwoording. Geen verwijtbare schuld; wel verantwoordelijk, maar niet schuldig. En dat helpt te begrijpen wat er gebeurd is en dat je je daar, ondanks alles, toch schuldig over kunt voelen. Als je dat niet erkent, word je een robot; nu blijf je een mens. Die tegenstrijdigheden laten bestaan, helpt.

Mijn onderzoek gaat enerzijds over wat precies die morele dimensie is aan wat militairen kunnen tegenkomen en anderzijds wat de rol is van de maatschappelijke en politieke context. Die dilemma's zijn niet toevallig ontstaan in een oorlogssituatie, maar worden mede bepaald door hoe militairen op pad zijn gestuurd, met welk mandaat, welke verwachtingen en welke middelen of het gebrek eraan. De maatschappij kan op een karikaturale manier over veteranen spreken: over de schurk of de held of over het slachtoffer, zonder nuance. Veteranen kunnen zich verraden voelen door leiders, door de politiek, de samenleving.

Je ziet het concreet terug bij Indië- en Bosniëveteranen. Die kunnen woedend worden als er gezegd wordt dat ze helden zijn die het goed gedaan hebben, maar die net zo woedend kunnen worden als er gezegd wordt dat er daar erge dingen zijn gebeurd. Als dat dubbele er niet mag zijn, dan lopen veteranen vast. Wat je meemaakt kan dus morele verwonding opleveren, maar de publieke opinie kan dat evenzeer.'

De rol van geestelijk verzorgers in het omgaan met morele verwonding?

'Wat het meest opvalt, is dat geestelijk verzorgers ervaringen van militairen zien als onderdeel van grotere zingevingsvragen, zoals vragen over goed en kwaad. De oplossing zit niet per se in verlichten van bijvoorbeeld schuldgevoel of in het als irrationeel bestempelen van die gevoelens, maar bijvoorbeeld in vergeving van jezelf en anderen. In vergeving zit immers erkenning. Dat is een heel andere benadering die goed past bij morele verwonding. Militairen willen de ernst en de onvolkomenheid van wat er is gebeurd namelijk niet bagatelliseren.'

Hoe werkt die rol van geestelijk verzorger in de praktijk van het bedrijf?

'Bij geestelijk verzorgers zie ik vaak het idee om bij de omgang met morele verwonding de bredere gemeenschap erbij te betrekken, bijvoorbeeld in rituelen. Waar door gevoelens van tegenstrijdigheid woorden vaak te kort schieten, kan de rituele vorm uitkomst bieden. Een mooi voorbeeld daarvan zijn Bosnië- en Libanonveteranen die terugkeerreizen ondernemen. De reis erheen is in mijn ogen al een ritueel. Veteranen lopen daar mee in een vredesmars, ze lopen de route van vluchtelingen in omgekeerde richting. Dat zijn lokale initiatieven, maar de veteranen lopen mee. Ze worden daar soms boos aangekeken door de bevolking, waardoor het voor sommigen het karakter krijgt van een boetedoening. Voor anderen is het juist een uiting van solidariteit. Voor weer anderen is het de missie die ze nooit hebben kunnen afmaken, omdat het zo is gelopen. Met deze mars kunnen ze de missie alsnog afmaken, waardoor het een soort overgangsritueel wordt. Voor iedere militair is de betekenis dus anders. Deze reizen worden geïnitieerd door geestelijk verzorgers, in samenwerking met veteranen.'

En in het persoonlijk gesprek?

'Door de inzet van geestelijk verzorgers wordt meer benadrukt dat het bij een mens gaat over goed en kwaad. Daarmee komt een ander mensbeeld op de voorgrond te staan en wordt benadrukt dat er meer tegenstrijdigheid in mensen is, dan

je op basis van inzichten over therapie en stressreductie zou denken. Als het gaat om behandeling van PTSS, dan speelt zich dat af in de behandelkamer. Maar bij morele verwonding gaat het om herstel van relaties en vertrouwen en om verbinding met anderen en met jezelf.’

Je bent vanwege het onderwerp morele verwonding ook betrokken bij de politie. Is morele verwonding ook door te vertalen naar nog andere sectoren, de zorg bijvoorbeeld?

‘Een van de onderzoeken die ik nu leid, vindt plaats bij militairen en politiemedewerkers: we kijken naar de rol van nieuwe technologie, naar organisatiecultuur, taakverdeling en ook naar rituelen van politiemedewerkers. Binnen de krijgsmacht en politieorganisatie zie je dezelfde patronen. Voor politiemensen geldt dat zij nog veel intensiever, op dagelijkse basis, te maken hebben met morele dilemma’s, waarbij ook de burger continu met argusogen – en telefoons – kijkt naar wat er gebeurt. Daarnaast speelt de politiek een rol; bezuinigingen, werkdruk. Politiemensen ervaren dikwijls verraad door de organisatie, doordat er beperkte nazorg is of de leidinggevende niet achter ze gaat staan na een incident. We onderzoeken dat door mee te lopen en politiemensen te interviewen: leidinggevend, gewone politiemensen, het openbaar ministerie. Kijken wat er gebeurt en wat dat met mensen doet.’

En in het ziekenhuis? Ook daar worden harde noten gekraakt. Hoe kijk je daar naar?

‘In alle organisaties of omgevingen waar veel op het spel staat en waarbij intense ontmoetingen plaatsvinden, zie je dezelfde patronen. Er zijn moeilijke dilemma’s en mensen maken fouten; dat willen we niet, maar het gebeurt. Het feit dat er ook in het ziekenhuis fouten worden gemaakt, dat die meestal hard worden veroordeeld en dat niemand daarmee kan omgaan, is op zich al dubbel moreel verwondend.

Ook hier zie je tijdsdruk, bezuinigingen, waardoor personeel eerder in moeilijke situaties terecht komt. En omdat het werk moeilijk is, ligt ook een zekere normvervaling op de loer: de eigen normen en waarden kunnen onder druk komen te staan. Het zijn herkenbare thema’s die begrijpelijk worden in de context van de organisatie. Soms klappt de samenleving even voor je, aan het begin van de coronacrisis of op een veteranendag, maar vaker wordt er gekeken naar fouten. Begrijpelijk, maar lastig voor betrokkenen.’

Hoe kun je dit soort situaties met elkaar bespreken?

‘In de samenleving zou je meer met elkaar over moeilijke situaties moeten spreken, een soort moreel beraad moeten houden. Als er nu iets fout loopt, dan volgt er een verhaal waarin het gaat om wie de fout heeft gemaakt. Als een soort detective: whodunnit? Wie gaan we straffen? Ons verhaal zou meer moeten gaan over de tragische kant van de zaak. Daarmee bedoel ik: goede mensen kunnen foute dingen doen, kunnen daartoe verleid worden. Of ze kunnen voor dilemma’s komen te staan waarbij er meerdere schuldigen zijn en waar het menselijke tekort centraal staat. De tragiek van dubbelheid in mensen en nuances daarbinnen gaat ver uit boven de vraag wie er fout of goed was.

Kennelijk is het voor groepen in uniform – inclusief de witte jas – lastiger om dit genuanceerde gesprek te voeren. In onze samenleving is geweld en pijn uitbesteed aan de krijgsmacht, politie en zorgmedewerkers, waardoor we die gevoelens buiten de deur kunnen houden. En als er dan iets misgaat, kunnen we iemand aanwijzen die het fout gedaan heeft.’

Drs. E.J. Bras is geestelijk verzorger bij Amsterdam UMC en redactielid van dit tijdschrift.
E-mail: e.bras@amsterdamumc.nl